

Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Mahmut Dünder
(İstanbul: Çıra Akademi, 2017), 312 sayfa, ISBN 9786059853248

Betül Yurtalan | <https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>

betulyurtalan@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi | <https://ror.org/01x8m3269>

İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye

Öz

İslam eğitim-öğretim tarihi ve bu alanın en öne çıkan hususlarından biri olan medreseler, İslam düşünce tarihi açısından önemli kurumlar olmasının yanı sıra bir o kadar da ilgi duyulan araştırma konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahmut Dünder'in doktora tezine dayanan *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* adlı eseri, İslam eğitim ve öğretim tarihi alanındaki çalışmalara bir katkı niteliğindedir. Ancak kitabın hedefleri ile içeriği arasındaki uyum noktasında bazı problemler ve tarihî hususlarda birtakım hatalar dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Dünder'in kitabı örnekleme üzerinden bilimsel araştırmalarda ihmal edilen bazı temel ilkeler ve bunun yarattığı sorunlar eleştirel bir yöntemle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Eyyûbîler, Medrese, Mısır, Eğitim-Öğretim, Fâtımîler

Atıf Bilgisi

Yurtalan, Betül. "Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri". *Eskiyeeni* 48 (Mart 2023), 375-384. <https://doi.org/10.37697/eskiyeeni.1213075>

Geliş Tarihi	01 Aralık 2022
Kabul Tarihi	27 Şubat 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Değerlendirme	Tek Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakemlerin raporları, makale ile birlikte yayımlanmaktadır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeeni/page/13397
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

**Education and Training Activities in Egypt Ayyübîds, by Mahmut Dündar
(İstanbul: Çıra Akademi Publishing, 2017), 312 pages, ISBN 9786059853248**

Betül Yurtalan | <https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>
betulyurtalan@hitit.edu.tr

Hitit University | <https://ror.org/01x8m3269>

Faculty of Divinity, Department of History of Islamic Sects, Çorum, Türkiye

Abstract

The history of Islamic education and training and madrasas, which is one of the most prominent aspects of this field, is one of the important and equally interesting research topics. Mahmut Dündar's work, *Education and Training Activities in Egypt Ayyübîds*, based on his Ph.D. dissertation is a contribution to the studies in the field of Islamic education and teaching history. However, some issues stand out at the point of harmony between the book's aims and its content, and some errors in historical issues draw attention. In this study, some basic principles that are neglected in scientific research and the problems created by this will be evaluated with a critical method by taking Dündar's book as a sample.

Keywords

Education of Religion, Ayyübîds, Madrasa, Egypt, Education and Training, Fātimîds

Citation

Yurtalan, Betül. "Education and Training Activities in Egypt Ayyübîds". *Eskiyeni* 48 (March 2023), 375-384. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1213075>

Date of submission	01 December 2022
Date of acceptance	27 February 2023
Date of publication	28 March 2023
Review reports	Single-blind + Transparent Peer Review The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the paper. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

İslam eğitim-öğretim tarihi ve bu alanın en öne çıkan hususlarından biri olan medreseler, İslam düşünce tarihi açısından önemli kurumlar olmasının yanı sıra bir o kadar da ilgi duyulan araştırma konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Medrese tarihi, uzun bir zaman dilimine tekabül ettiğinden ve farklı bölgelerdeki dinamikler değişkenlik arz ettiğinden bütün olarak çalışılması zor olup genellikle bölgesel ve dönemsel sınırlandırmalar yapılmak suretiyle incelenmektedir. Dündar'ın değerlendirmeye konu edineceğimiz Mısır bölgesi ve Eyyûbiler dönemine tahsis ettiği bu çalışması, İslam eğitim ve öğretim tarihi alanındaki çalışmalara bir katkı niteliğindedir.

Dündar'ın *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* adlı eseri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı'na bağlı olarak Din Eğitimi alanında Prof. Dr. Abbas Çelik danışmanlığında 2014 yılında tamamlanan aynı başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Bu eser; problem, amaç, önem, sınırlılıklar, araştırmanın dayandığı model ve kaynaklar ile 6-7/12-13. yüzyıllarda Eyyûbîlerin genel durumunun özetinden müteşekkil bir "Giriş" in ardından üç bölüm olarak kurgulanmış olup "Sonuç ve Öneriler" ile tamamlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümü, "Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Kurumları"na ayrılmıştır. Mescid ve camiler, kütüphaneler, ilim evleri, hanlar, tasavvuf eğitim kurumları ve küttablar (sıbyan mektebi) hakkında bilgilerin yer aldığı bu bölümde en geniş ele alınan başlık medreseler olmuştur. Yazar, İslam dünyasında medreselerin doğuşu ve gelişimi hakkında genel bilgiler verdikten sonra Eyyûbî dönemi Mısır Medreselerini ayrıntılarıyla ele almıştır. Burada mezhep merkezli bir tasnif yapmış ve Şâfiî (16), Mâlikî (11) ve Hanefî (6) fıkhına göre eğitim ve öğretim yapan medreseleri tanıttıktan sonra iki mezhep fıkhı ile dört mezhep fıkhının birlikte öğretildiği medreselere yer vermiştir. Bu dönemde fikhî mezhebi bilinmeyen dört medrese olduğunu ifade ederek bu medreseler hakkında günümüze ulaşan bilgilere değinmiştir. Bahsi geçen dönemde Şâfiî ve Mâlikîler için tek bir medrese vakfedildiğine, buna ilaveten dört fıkıh mezhebinin birlikte öğretildiği ayrı bir medrese de inşa edildiğine dikkat çekmiştir.

İkinci bölümde "Eyyûbî Dönemi Mısır Medreselerinin Mali Durumu, Personeli, Mimari Yapısı ile Siyasal ve Toplumsal Etkileri" başlığı ele alınmıştır. Medreselerin inşa kaynakları, devlet ve halk medreseleri ayrımı üzerinden işlenirken medrese personelinin her biri hakkında bilgi sunulmuştur. Medreselerin mimari yapısı ise derslikler, meskenler, medrese kütüphaneleri, mescidler, hamamlar ve maristanlar üzerinden incelenmiştir. Ardından Mısır bölgesindeki medreselerin siyasal ve toplumsal etkilerine değinilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm, aynı zamanda kitabın ana başlığını oluşturan "Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri"ne tahsis edilmiştir. Bu bölümde ilk olarak Eyyûbîlerden önceki ilmî hayattan bahseden yazar, ardından Eyyûbîlerdeki ilmî duruma yer vermiş, eğitim ve öğretim faaliyetlerini açıklamış, kullanılan eğitim yöntem ve tekniklerini ele almıştır. Mısır Eyyûbilerinde eğitim müfredatı ise bu bölümde detaylıca işlenen konulardan biri olmuştur. Burada eğitim kurumlarında okutulan kitaplar ve ilimler üzerinde durulmuştur. Medrese müfredatında yer alan dersler; Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh-akâid ve tasavvuf olmak üzere dinî ilimler ile dil ve edebiyat ilimleri, tarih, coğrafya ve astronomi ilimleri ve felsefe ilimleri olarak sunulmuştur. Kitap, "Sonuç ve Öneriler" ile nihayete erdirilmiştir.

İçeriğinden kısaca bahsettikten sonra bu değerlendirmeyi kaleme almaktaki asıl amacımızın, bu kitap örneği üzerinden bilimsel araştırmalarda ihmal edilen bazı temel ilkeleri ve bunun yarattığı sorunları eleştirel yöntemle değerlendirmek olduğunu ifade etmeliyiz. Öncelikle belirtmeliyiz ki bu kitabın bir İslam Tarihi çalışması olmadığıнын, dolayısıyla çalışmanın odağında dönemin genel sosyal ve ilmi yapısından ziyade eğitim ve öğretim faaliyetlerini irdelemek olduğunun farkındayız. Ancak hangi alanda olursa olsun, İslam tarihinin belirli bir dönemini konu edinen bir çalışma yapıldığında o döneme dair temel tarihî, sosyal ve siyasî zeminin verilmesi ve belli ölçüde araştırılması beklenir. Çünkü dönemin siyasî yapısı ile medreselerin işlevi arasında yakın bir ilişki söz konusudur.¹ Medreselerin programı, müderrislerin seçimi, malî boyutları gibi hususlarla siyaset arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Yöneticiler doğrudan ve dolaylı bir şekilde medreseler üzerinde etkili olduğu gibi ulema da siyasî meselelere tesir edebilmiştir. Ayrıca ulema ile yöneticiler arasındaki ilişkinin tesisinde ve niteliğinin şekillenmesinde medreseler önemli bir rol oynamıştır.² İleride detaylandırılacağı üzere, Mısır bölgesi ve Eyyübîler dönemi söz konusu olduğunda İsmâîlî-Fâtımîlerden devralınan bir kültür ve bunun yerine Sünnîliğin ikâme edilmiş süreci gündeme gelmektedir. Dolayısıyla Dünder'in de zaman zaman işaret ettiği üzere,³ ilgili dönemde bu ilişkiler oldukça öne çıkmaktadır. Ancak Dünder, Mısır bölgesindeki medreselerin siyasal ve toplumsal etkilerine yalnızca iki sayfa ayırmış, kanaatimizce bu hususa yeterli ölçüde değinmemiştir. Bunun ötesinde, mevzubahis kitapta tarihî hususlara dair hatalar da dikkat çekmektedir.

Bu hatalara değinmeden önce çalışmanın kullandığı kaynaklara dair bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere, akademik araştırmalarla ilgili en temel hususlardan biri, yeni bir çalışmanın daha önce yapılan bilimsel çalışmalarda elde edilen bulgular, dile getirilen fikirler ve ele alınan yaklaşımlar üzerine bina edilmesi gerektiğidir. Akademik çalışmalarda, araştırma konusu ile ilgili olarak daha önce yapılan çalışmaların tespit edilmesi, gözden geçirilmesi ve değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir. Bu sayede önceki literatürün araştırılan konu hakkında geldiği nokta tespit edilir, literatürdeki boşluklara işaret edilir ve araştırmanın hangi boşluğu dolduracağı ve nasıl bir katkı sunacağı açıklanarak çalışmanın özgünlüğü ifade edilir. Bu doğrultuda, Dünder'in, araştırmanın konusu ile zamansal ve mekânsal açıdan birebir örtüşen, Gary Leiser'in 1976 yılında tamamlamış olduğu *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249*⁴ adlı doktora tezini kaynak olarak göstermesi beklenirdi. Literatür taramasında bazı çalışmaların gözden kaçırılması ve kaynakçada eksiklerin bulunması zaman

¹ Bu bağlamda Chamberlain, medreseleri çalışmanın; "siyaset, kültürel pratikler ve elitlerin stratejileri arasındaki ilişkileri sergileyecek bir kurumu ele almanın en isabetli yollarından biri" olduğunu ifade etmektedir. Krş. Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam 1190-1350*, çev. Büşra Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 95.

² Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyübî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 259.

³ Örneğin bkz. Mahmut Dünder, *Mısır Eyyübülerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Çıra Akademi, 2017), 205-207.

⁴ Gary La Viere Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249* (Michigan: University of Pennsylvania, Ph.D. Thesis, 1976). Tez yakın bir tarihte kitap olarak da

zaman karşılaşılan bir durumdur. Ancak yazarın bildiği bir dilde araştırmanın konusu ile bu kadar alakalı bir çalışmanın kaynak olarak gösterilmesi kanaatimizce daha isabetli görülmektedir.

Dündar, kitabın önsözünde bu araştırmanın hedeflerini beş maddede özetlemiştir:

“1. XII. yy.’da Fatımî dönemine son veren Eyyûbilerin Mısır’da kurduğu Kur’ân ve hadis ilimlerinin öğretildiği medreseler ile mezheplerin fıkına yönelik çalışmalarıyla öne çıkan medreseler üzerinde durmak. 2. Medreselerin yanı sıra halka açık önemli ilim merkezleri olarak faaliyet gösteren camilerle zaviyelerin, ilim evleri, hanlar, tasavvuf eğitim kurumları ile kütübların halk eğitimindeki yerini ve önemini incelemek. 3. Fatımîler döneminden Eyyûbilere miras kalan zengin Fatımî kütüphanelerinin durumunu ele almak. 4. Daha önce Mısır’da hâkim olan Fâtımîlerin yerleştirdiği Şii düşüncesinin Sünnî düşüncesiyle yer değiştirme sürecini incelemek. 5. Bu dönemde yetişmiş âlim ve müderris şahsiyetleri ele almak.” (s. 10).

Bu beş maddenin üçünde Fâtımîlerden (297-567/909-1171) bahsedildiği ve onları ortadan kaldırarak bölgeye yerleşen Eyyûbilerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde Fâtımîlerin oldukça etkili olduğuna işaret edildiği okuyucuların dikkatini çekmektedir. Öncelikle, kitabın kapsamı göz önünde bulundurulduğunda bu hedeflerin oldukça yerinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kuzey Afrika’da ortaya çıkan Fâtımîler, Mısır’ı kendi topraklarına kattıktan sonra (358/969) Kahire şehrini kurarak bir hilafet merkezi oluşturmuşlardır. Bu şehir çok geçmeden sosyal ve ilmî anlamda da canlılık kazanmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî döneminde (567-589/1171-1193) ise saray kütüphaneleriyle, Dâru’l-ilm ve Ezher gibi kurumlarıyla önemli bir ilmî merkez konumunda olan Fâtımî Kahire’si ve bilim insanlarını desteklediği bilinen Fâtımî halifelerinin yerine Sünnî medrese, hankâh ve dâru’l-hadislerinin olduğu bir Eyyûbî Kahire’si ve ulemaya geniş destek sunan Eyyûbî idaresine geçiş süreci söz konusudur. Selâhaddîn Eyyûbî kurduğu medreseler ve diğer mansıplar kanalıyla Mısır’ın önemli şehirlerinde kendisi için bir nüfuz alanı oluşturmuştur. 578/1183 yılında Mısır’da bulunan seyyah İbn Cübeyr (ö. 614/1217), Selâhaddîn’in farklı bölgelerden gelen ilim adamları, hekimler ve zâhidler için her türlü imkânı sağlamayı önemseydiğine işaret etmiştir.⁵ Selâhaddîn’in bu politikasının işe yaradığı da anlaşılmaktadır. Bu kurumlar sayesinde Mısır’a dışarıdan pek çok Sünnî âlim gelmiş ve Mısır’daki ilmî, siyasî ve sosyal yapı yeniden düzenlenmiştir.⁶ Başta ilmî gelişmeler olmak üzere Selâhaddîn’in Mısır’daki faaliyetlerinde, İsmâîlî bir devlet olarak Fâtımîlerin iki yüz yıllık etkisini ortadan kaldırma ve Mısır’ı her yönüyle Sünnî bölgesi kılma gayreti etkili olmuştur. Dolayısıyla başta 4. madde olmak üzere yazarın hedefleri, dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapısını anlamak açısından oldukça önemlidir.

İsabetli bir biçimde sunulan bu çerçeve, yazarın asgari düzeyde de olsa Fâtımîler ile ilgili bilgi sahibi olmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada, odak noktası Sünnîliği benimsemiş Eyyûbîler olan yazarın, Fâtımîler ve onların benimsedikleri İsmâîlî düşünce hakkında uzman olması gerekmediği ifade edilmelidir. Ne var ki kitapta Fâtımîler ile ilgili en

yayımlanmıştır. Bkz. Gary Leiser, *The Restoration of Sunnism: The Early History of Islamic Law Schools and the Professoriate in Egypt, 495-647/1101-1249* (Lockwood Press, 2022).

⁵ Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr* (Beirut: Dâr ve Mektebetu’l-Hilâl, ts.) (Erişim 20 Nisan 2021), 15.

⁶ Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk’ında Ulema ve Medrese*, 241-245.

temel bilgi olan mezhebî aidiyetleri dahi yanlış sunulmuş, İsmâîlîlerin en önemli temsilcileri konumundaki Fâtımîlerin İmâmiyye mezhebinden olduğu birçok yerde zikredilmiştir. Yazarın şu ifadeleri bunun açık bir örneğidir: “Ancak bu dönemde Mısır’da hüküm süren ve Şia (İmamiyye kolu) mezhebine mensup Fatımîler Devleti olduğundan Mısır bu dönem için bu tür medreselerin inşa, geliştirme ve yaygınlaştırma hareketlerinden mahrum kalmıştır.” (s. 49). “Böylece daha önce Fatımî devletinin mezhebi olan Şia’nın İmamiyye grubuna göre şekillenen bu Şia Camisi, Sünnî Camisi haline getirilmeye çalışılmıştır.” (s. 116) sözleri de bu duruma bir diğer örnektir. Kitabın bir başka yerinde ise “Mısırlıların Fatımîlerin hükmüne boyun eğdiği ve 969-1171 yıllarını kapsadığı dönemde Fatımîler, Mısır’da Sünnî mezheplerin yerine İmamiyye mezheplerini yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu mezhebin mensupları ardına kadar içtihadın kapısını açık bırakarak, nakli esaslara ters düşse bile, fetvada aklı esas almışlardır.” (s. 235) ifadeleri yer almaktadır.

Öte yandan kitabın sonlarında Fâtımîlerin Şii-İsmâîlî olduklarına dair bir ifadeyle karşılaşmamız, yazarın bu bilgiden bihaber olmadığını göstermektedir. Yazar, burada Fuat Sezgin’i kaynak kullanmak suretiyle “Şii İsmailî olarak ortaya çıkan Fatımîler, Mısır’ı ele geçirdikten sonra 970 yılında Kahire’de el-Ezher Medresesi’ni kurarak burada birçok dâî (davetçi) yetiştirip bunları mezheplerinin propagandasını yapmak üzere çeşitli ülkelere göndermişlerdir. İsmailiyye tarihinin en büyük âlimleri bu dönemde yetişmiştir.” bilgisine yer vermiştir (s. 246). Fâtımîlerle ilgili bu doğru ifadelerin yazarın öncesinde verdiği bilgilerle çeliştiği açıktır. Bu noktada herhangi bir alanda yapılan çalışmanın başka bir alanı ilgilendiren yönü/yönleri bulunduğu söz konusu alanın uzmanlarına başvurmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu tür çalışmalarda, araştırmacının disiplinlerarası bir bakış yetisini kazanmış olmasının, alana yakın disiplinlerin temel kaynaklarını tanınmasının ve bu alanların uzmanlarıyla istişare etmesinin önemi gündeme gelmektedir. Nitekim disiplinlerarası yaklaşım, belirli bir konu üzerine farklı disiplinlerin ürettiği bilgilerin bütünleştirilmesini içermektedir. Ancak bu sayede ilişkileri, süreçleri ve bağlamı çözümlenmek mümkün olabilmektedir.⁷

Yukarıda zikredilen hususa kısaca açıklık getirmek gerekirse; İsmâîlîler, altıncı imam kabul edilen Ca’fer es-Sâdık’ın (ö. 148/765) vefatının ardından imametini en büyük oğlu olan İsmâîl’in soyundan devam etmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. İmâmiyye ise Ca’fer es-Sâdık’tan sonra Mûsâ el-Kâzım’ın (ö. 183/799) imametini benimsemiştir. Fâtımî Devleti de 297/910 yılında Ubeydullah el-Mehdî’nin (ö. 322/934) kendisini İsmâîl b. Ca’fer es-Sâdık’ın soyuna dayandırarak mehdîliğini ve hilâfetini ilan etmesi üzerine kurulmuş İsmâîlî bir devlettir.⁸ Böylece İsmâîlîlerin yaklaşık bir buçuk asır süren *setr* (gizlilik) dönemi son bulmuş ve *keşf* veya *zuhûr* (açıktan davet) dönemi başlamıştır.⁹ Dolayısıyla her ikisi de Şia çatısı altında yer almakta olan İsmâîliyye ile İmâmiyye’nin başlangıçtan itibaren hem itikadî ve fikhî hem de siyasî hususlarda farklılaştıklarının açık olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

⁷ Marilyn Stember, “Advancing The Social Sciences Through The Interdisciplinary Enterprise”, *The Social Science Journal* 28/1 (1991), 5.

⁸ İsmâîlîler ve Fâtımî Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. Farhad Daftary, *İsmailîler: Tarih ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017); Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2018); Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz’de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Kitap, 2021).

⁹ Muzaffer Tan, *Haşşâşîlîğin Tarihsel Arka Planı İsmâîlî Davet Yapılanması* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2017), 41.

3/9. asırdan itibaren farklı mezheplerden İsmâîlîlere yönelik reddiyeler yazılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında en erken yazılanların Şîî-İmâmî çevreler tarafından kaleme alındığı rivayet edilmektedir.¹⁰ 3/9. ve 4/10. asırlarda kaleme alınan reddiyeler doğrudan Fâtımîlere yönelik olmasa da İmâmîyye ile İsmâîliyye arasındaki fikir ayrılıklarının netliğini ortaya koymaktadır. Esasında yalnızca *DİA*'da yer alan “Fâtımîler” maddesine hızlı bir bakış bile yazarı böyle bir hataya düşmekten alıkoyabilirdi. Dolayısıyla Fâtımîleri İmâmî olarak nitelendirmek kanaatimizce küçümsenebilir bir hatanın ötesindedir.

Dündar'ın, “*İsmaililer, kutsal metin ve dini emirlerde açık ve gizli diye iki temel yapı olduğunu; esas olanın gizli yapı olduğunu kabul etmişler. Kur'an'da bulunan bu söz konusu içerik ve değişmez hakikatleri ortaya çıkarmak için agnostik (bilinmezlik) bir düşünce sistemi geliştirmişlerdir.*” (s. 246) ifadeleri İsmâîlîlerin zâhir-bâtın ayrımının merkezde olduğu din anlayışına sahip olduklarına işaret etmektedir.¹¹ Ancak İsmâîlîlerin zâhir-bâtın ayrımını, 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir kavram olan agnostisizm ile ilişkilendirmek içerik açısından mümkün olmadığı gibi, bir anakronizm örneği olarak kabul edilebilir. Epistemolojik anlamda bilinemezlik olarak da ifade edilen agnostik düşünceye göre Tanrı'nın varlığı da yokluğu da kanıtlanamaz niteliktedir ve bu nedenle inancın rasyonel bir zemini yoktur.¹² İsmâîlî inancı ise temelde, mutlak hakikat ifade eden *bâtın* ve ona ulaştırma vasıtası olan *zâhir* olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. İsmâîlîlere göre *bâtın*, gizli ilim olmakla birlikte hiçbir şekilde bilinemez değildir. Dündar'ın da metnin devamında işaret ettiği üzere, İsmâîlî düşüncede *bâtınî* hakikatler imamlar aracılığıyla ortaya çıkarılmaktadır. Dolayısıyla *bâtına* yani farklı din ve şeriatlarda aynı olan bu değişmez hakikatlere ulaşmak, yalnızca İsmâîlîler için mümkündür. İsmâîlî olmayanlar ise sadece dinin aşikâr yani zâhiri manalarını anlayabilirler.¹³ İsmâîlîlerin zâhir-bâtın anlayışının detaylarına girmek bu değerlendirmenin kapsamını aşacaktır. Ancak İsmâîlîlerin bu kabullerinin agnostik düşünceyle ilişkilendirilemeyeceğinin açık olduğunun, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadan ve kullanılan kaynaklar belirsizken böyle bir yargıda bulunmanın ciddi bir sorun oluşturduğunun altını çizmek gerekmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde yer alan “Mescitler ve Camiler” alt başlığında Câmîu'l-attarin'den bahsedilirken “*bazı tarihçilere göre bu cami, Abbâsî halifesi Halife Mustansır'ın veziri Bedru'l-Cemâlî'nin yaptığı bir camidir*” bilgisine yer verilmiştir (s. 116). Ancak Bedr el-Cemâlî (ö. 487/1094), Fâtımî Halifesi Mustansır-Billâh'ın (ö. 487/1094) veziridir ve döneminin önemli figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mustansır-Billâh adında bir

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 190-191.

¹¹ Dündar, İsmâîlî anlayışından bahsettiği ve onları agnostiklikle ilişkilendirdiği paragrafın sonunda dipnot olarak iki kaynağa yer vermiştir; Muztafa Öz, “İsmailiyye Mezhebi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 13-15 Şubat 1993*, s. 605-645; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 363. Ancak her iki kaynakta da İsmâîlîlerin agnostik bir düşünce sistemi geliştirdiğine dair bir iddiaya rastlayamadık. Bu ilişki ya yazarın kendi kanaatidir ya da belirtmediği başka bir kaynaktan alınmış olmalıdır.

¹² Paul Draper, “Atheism and Agnosticism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Erişim 04 Ekim 2022).

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Muzaffer Tan, “Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri”, *EKEV Akademik Dergisi* 13/39 (2009), 73-86; Wilferd Madelung, “The Imamate in Early Ismaili Doctrine”, *Shii Studies Review* 2/1-2 (2018), 62-155.

Abbâsî Halifesi de olduğu doğrudur ancak o, Bedr el-Cemâlî'nin vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra 623-640/1226-1242 yılları arasında hilafet makamında bulunmuştur. Dolayısıyla burada Fâtîmî Halifesi yerine sehven Abbâsî Halifesi yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kitapta beşinci Fâtîmî Halifesi Azîz-Billâh'ın (ö. 386/996), "Fatımilerin ikinci halifesi" olarak nitelendirildiği dikkat çekmektedir (s. 115). Fâtîmîlerin hilafet merkezini Kahire'ye taşıdıkları Mısır dönemi söz konusu olduğunda Azîz'in Muiz'den sonra ikinci sırada geldiği söylenebilir. Ancak Mısır dönemi kaydını düşmeden onun Fâtîmîlerin ikinci halifesi olduğunu söylemek pek doğru olmayacaktır. Çalışmanın Mısır odaklı olduğu göz önünde bulundurularak yazarın Mısır dönemini kastettiğini tahmin etmek mümkünse de bu ifadenin yanlış anlamaya mahal verebileceğini belirtmek gerekmektedir.

Kitapta isimlerin yazımıyla ilgili birtakım problemlerin de mevcut olduğu göze çarpan hususlardandır. Meşhur Fâtîmî vezirlerden biri olan Ya'küb b. Killis (ö. 380/991), kitapta Yakup b. Kels şeklinde yazılmıştır. (s. 112) Yine Mısır'ı Fâtîmîlere kazandıran komutan Cevher es-Sıkillî, Cevher es-Sicilli (Sicilyalı) şeklinde metinde yer almıştır (s. 111). Cevher, Slav asıllı (es-Saklebî) bir Sicilyalıdır ve küçük yaşta esir alınmıştır. Ancak Sicilya, Arapça kaynaklarda صقلية olarak yazılmakta ve nisbe de bu kavrama uygun olarak oluşturulmaktadır. Dolayısıyla özel isimde kavramın aslının kullanılmasının daha uygun olduğunu belirtmek gerekmektedir. Arapça isimlerin okunuş ve yazılışlarını tespit etmek bazen zor olabilmekte zaman zaman da farklı yazım tercihleri gündeme gelmektedir. Ancak farklı kullanım tercih edildiğinde bunun sebebinin verilerden hareketle temellendirilmesi gerekmektedir. Zikredilen her iki isme dair de *DÍA*'da birer madde olması, bu isimler için böyle bir zorluğun söz konusu olmadığını ifade etmemiz için yeterli gibidir.

Değerlendirme

Mevzubahis kitabın, Mısır Eyyübîlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerine dair temel bilgilere ulaşabileceğimiz bir müracaat kaynağı niteliğinde olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira çalışma, ilgili dönemdeki medreseleri tanıma, işleyişleri hakkında bilgi edinme ve eğitim-öğretim faaliyetlerine dair genel çerçeveye ulaşma imkânı sağlamaktadır. Ancak kanaatimizce çalışma, "Önsöz"ünde ifade edilen hedefleri yeterince gerçekleştirememiştir. Metinde de aktardığımız bu hedeflerden ilk ikisinin ve sonuncusunun çalışmada büyük ölçüde karşılık bulduğu ifade edilebilir. Üçüncü hedef ise Fâtîmîler döneminden Eyyübîlere miras kalan zengin Fatîmî kütüphanelerinin durumunu ele almak olarak ifade edilmiştir. Çalışmanın çok küçük bir bölümüne karşılık gelen bu kısımda, iki dönemin yeterince karşılaştırılarak ele alındığını söylemek güçtür. Daha önce Mısır'da hâkim olan Fâtîmîlerin yerleştiği Şîî düşüncesinin Sünnî düşüncesiyle yer değiştirme sürecini incelemeye yönelik hedefin ise çalışmada yeterince gerçekleştirildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çalışmada genel ifadelerle başta Selâhaddîn Eyyübî olmak üzere Eyyübîlerin Şîî düşüncüyü bertaraf edip Sünnî düşüncüyü yerleştiği ve eğitim-öğretimin bu süreçte etkin olduğu vurgulanmış, ancak bunun nasıl yapıldığına, medreselerde görev alacak ulemanın tercihi ile müfredatta belirleyici olup olmadığına ve etki alanına dair derinlemesine bir inceleme yapılmamıştır. Bu noktada, çalışmanın içeriği ve sonuçlarının gözden geçirilmesi neticesinde hedeflerin yeniden belirlenmesi bir öneri olarak dile getirilebilir.

Oldukça önemli gördüğümüz bir konuyu ele alan bu çalışmaya salt eleştiri sunmanın ötesinde katkı sağlamayı amaçladığımızın tekrar altını çizmemiz yerinde olacaktır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere maksadımız, bu kitap örneği üzerinden bilimsel araştırmalarda ihmal edilen bazı temel ilkeleri ve bunun yarattığı sorunları eleştirel yöntemle değerlendirmek ve bilimsel araştırma yöntem ve ilkelerinin önemine işaret etmektir.

Bu değerlendirme kapsamında öne çıkan hususlardan biri, literatür taramasının önemidir. Sosyal bilimlerde hangi yöntem benimsenmiş olursa olsun araştırma sürecinin ilk adımı, literatür taraması yapmak suretiyle ilgili konudaki bilimsel birikimin gözden geçirilmesidir. Bu tarama neticesinde ulaşılan ve araştırma konusu ile birebir örtüşen çalışmaların değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun neticesinde de ilgili konuda hangi boşlukların olduğu, neden ve nasıl yeniden çalışılması gerektiği ifade edilerek mevcut çalışmanın özgün değeri ortaya konulmalıdır. Öne çıkan hususlardan bir diğeri ise çalışmanın kapsamı ve amacının çalışmanın içeriği ile uyum gösterecek şekilde belirlenmesinin gerekliliğidir. Araştırmanın hedefleri hem problemin çalışılmasında belirlenen sınırlandırmaları ve öne çıkarılan hususları hem de araştırmanın özgün değerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Araştırma boyunca bu hedeflerin yerine getirilmesi ve ulaşılan sonuç ya da sonuçların da bu çerçevede değerlendirilmesi beklenir. Bilimsel araştırmalarda dikkat edilmesi gereken temel ilkelerden bir diğeri, kavramsal çerçevenin oluşturulması ve buna bağlı olarak kavram ve özel isimlerin kullanımında hassasiyet gösterilmesidir. Kavramların yanlış kullanılması anlamı değiştirdiği için bir bilimsel çalışmada kavramların doğru kullanılması önemli olmanın ötesinde bir zorunluluktur. Nitekim metinde görüldüğü üzere İmâmiyye, İsmâliyye ve agnostik gibi kavramların yanlış kullanımı doğrudan bilimsel hatalara sebep olmaktadır.

Sosyal bilimlerin genelinde olduğu gibi İlahiyat alanında yapılan araştırmalarda çalışma konusunun, yani problemin kapsamı ve içeriği göz önünde bulundurularak disiplinlerarası işbirliği yoluna gidilmesi önem arz etmektedir. Her bir çalışmanın genel yapısına göre işbirliği yapacağı disiplin farklılık gösterecektir. Bununla birlikte İlahiyat alanında yapılan ve İslam geleneğinin belirli bir dönemindeki olay, durum, yaşayış, eğitim, siyaset ya da kültürel yaşamı aydınlatmaya çalışan her araştırmanın bir yönü tarihe bakmaktadır. Bu durumda çalışmanın sağlam bir zemine oturması için İslam tarihi bilgisi elzem hale gelmektedir. Bu donanımın yanı sıra araştırma boyunca çalışılan konuyla alakalı farklı disiplinden araştırmaların incelenmesi icap etmektedir. Alanın uzmanlarıyla yapılacak istişareler ise araştırmanın daha sağlam temelleri olmasına fayda sağlayacaktır. Kanaatimizce bu sayede değerlendirme boyunca zikrettiğimiz minvalde hatalardan kaçınmak da daha mümkün hale gelecektir.

Kaynakça | References

- Brett, Michael. *Fâtımî İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*. çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam 1190-1350*. çev. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Çelik, Aydın. *Fâtımî Devleti Tarihi (909-1171)*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

- Draper, Paul. "Atheism and Agnosticism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2022 Edition). ed. Edward N. Zalta. Erişim 04 Ekim 2022.
<https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/#DefiAgno>
- Dünder, Mahmut. *Mısır Eyyübilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Çıra Akademi, 2017.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, ts. Erişim 20 Nisan 2021
- Leiser, Gary. *The Restoration of Sunnism: The Early History of Islamic Law Schools and the Professoriate in Egypt, 495-647/1101-1249*. Lockwood Press, 2022.
- Leiser, Gary La Viere. *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249*. Michigan: University of Pennsylvania, Ph.D. Thesis, 1976.
- Madelung, Wilferd. "The Imamate in Early Ismaili Doctrine". *Shii Studies Review* 2/1-2 (2018), 62-155.
<https://doi.org/10.1163/24682470-12340019>
- Stember, Marilyn. "Advancing The Social Sciences Through The Interdisciplinary Enterprise". *The Social Science Journal* 28/1 (1991), 1-14.
[https://doi.org/10.1016/0362-3319\(91\)90040-B](https://doi.org/10.1016/0362-3319(91)90040-B)
- Tan, Muzaffer. "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri". *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009), 73-86.
- Tan, Muzaffer. *Haşşâşîlîğın Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyübî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yurtalan, Betül. *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.